

Dirk Claes

En de Geest zweefde over de wateren...

Rol en betekenis van water in het kerkelijk leven¹

Water neemt in de christelijke liturgie een belangrijke plaats in. De Leuvense theoloog Dirk Claes onderzoekt de aard en geschiedenis van het sacrament van de doop.

Het moet in de zestiende eeuw geweest zijn, bij het bezoek van een bisschop aan het grootseminarie van zijn eigen bisdom, zoals het hem in de nadagen van het Concilie van Trente naar aanleiding van de besluiten van datzelfde concilie was opgedragen te doen. Monseigneur onderwerpt er de seminaristen aan een mondeling tentamen in wat men nu pastoraaltheologie zou noemen, indertijd toch voornamelijk nog in praktijk gebracht kerkelijk recht.

Een van de vragen behelst de juridische geldigheid van nooddopen, een niet onbelangrijke kwestie in die dagen als men de omvang van de neerslag hieromtrent in casuïstische literatuur in ogenschouw neemt. Men kon en moest immers in vrijwel alle omstandigheden het doopsel toedienen, ook al werd daartoe niet altijd gebruik gemaakt van -zoals het recht vereiste- zuiver en liefst stromend water.² Wel moest in casu aan benutte vloeistof een voldoende hoeveelheid water ten grondslag hebben gelegen, zo enige geldigheid aan de sacramentele handeling ontleend wilde worden.

- 1 De in de tekst aangehaalde bijbelcitataten zijn genomen uit de KBS-vertaling van 1981. Dient verder opgemerkt dat het artikel vanuit een katholiek standpunt is geschreven.
- 2 Sneeuw -hoewel in feite zuiver en onvermengd water- kwam echter niet in aanmerking, de kwalificatie van 'stromend water' ontbrak hier immers. Volkse religie geloofde dat de heilzame kracht van water er juist in bestond het kwade met zich mee te voeren, weg te spoelen. Zie ook : L. Intorp, 'Wasser' in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, t. 9 (Freiburg 1965) kol. 967-968.

De vraag die deze bisschop aan een van zijn studenten voorlegde was of een bij nacht en ontij met behulp van soep toegediende nooddoop wel enige geldigheid bezit. De student in kwestie wordt gezegd met een klassiek *distinguo* geantwoord te hebben: 'Zo het soep is zoals zijne excellentie die in het bisschoppelijk paleis te eten krijgt, zal deze doop volstrekt ongeldig zijn, maar mocht de soep de kwaliteiten hebben van wat ons hier in het seminarie als soep wordt voorgeschoteld, dan is het kind zonder meer geldig gedoopt...' ³

Niet enkel een mooi staaltje post-Tridentijnse legalistische casuïstiek, dit ook om aan te duiden dat water in een theologische context een belangrijke rol speelde en nog speelt. Uiteraard gaat die rol veel verder terug dan 'slechts' de zestiende eeuw.

Gezien het bestek ervan, beperkt dit artikel zich echter tot de toepassing bij uitstek van gebruik van water in een context van theologie: het sacrament van het doopsel. Alvorens echter hiertoe over te gaan dient eerst iets gezegd over achtergrond en herkomst van deze -in casu- christelijke sacrale handeling en de ruimere religieuze en liturgische context.

Allereerst, of er al dan niet sprake is van een rechtlijnige overgang enerzijds van de in het religieuze milieu van Palestina rond het begin van onze tijdrekening gebruikelijke ritën verbonden met reiniging, genezing, cultische zuiverheid en/of initiatie, naar de christelijke doopselritus anderzijds, is een discussie die hier niet in al haar uitgebreidheid gevoerd dient te worden. Feit is dat elementen van het doopsel en omgang met water als symbool voor het christelijke, duidelijk kenmerken vertoont herleidbaar tot meer universele religieuze gebruiken. Doopsel als initiatierite heeft zich in het jonge christendom hoe dan ook ontwikkeld tegen de achtergrond van enerzijds het jodendom en de daar gebruikelijke ritën en anderzijds in het licht van de niet onbelangrijke aanwezigheid van mysterie-cultussen van Oosterse en Hellenistische oorsprong.

Om met laatstgenoemde te beginnen: in mysteriegodsdiensten speelde water, zowel bij de inwijding in de ritus als in de feitelijke rituele gebruiken zelf, een belangrijke rol.⁴ Naast het cultisch vereren van bronnen en rivieren als oorsprong van levenwekkende elementen -te denken valt hier-

3 J. Corblet, *Histoire dogmatique, liturgique et archéologique du sacrement de baptême*, Vol. I (Parijs 1881) 220. Geciteerd in R. Helmholz, *The Spirit of Classical Canon Law* (Athens-Georgia 1996) 213.

4 Cf. het overzicht door K. Prüm, *Taufe, Religionsgeschichtlich*, in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, T. 1, (Freiburg 1965) kol. 1310-1311.

bij aan stromen als de Nijl en Eufraat en de bijbehorende aan landbouw-cycli gekoppelde cultus- werd aan water een genezende en zuiverende kracht toegeschreven, die de mens in staat stelde boze geesten -waaraan men immer onderworpen was- af te weren (het zogenaamde *apotropaeische* aspect), zich fysiek zowel als moreel te reinigen, maar ook in sommige gevallen de toekomst te voorspellen. Vooral het reinheidsideaal culmineerde in baden die priesteressen en priesters van deze cultussen namen voor en na cultureel contact met de godheid, zogenaamde *consecratie-* en *desacralisatiebaden*. Contact met het heilige, het goddelijke vereiste immers een afwassen van de menselijke, onreine en stoffelijke conditie. Hierin ligt ook het verband met inwijding: onderdompeling en weer opstijgen uit het water zijn symbool voor het afleggen van het oude leven, er aan sterven om herboren te worden tot nieuw leven. Parallel hieraan loopt het verkrijgen van nieuw leven via identificatie -doorheen de rite- met de held(in) (grondlegger van de mysteriecultus). Rituele deelname aan het mysterie van sterven en verrijzen van de held(in) levert deelname aan diens goddelijke leven op. In het christendom wordt dit bij uitstek gesymboliseerd door de onderdompeling in het doopwater. Over de specifiek christelijke invulling ervan verder meer.

Gebruiken uit het joodse milieu verschillen hier in wezen niet erg van, ook hier is er sprake van rituele reinigingsbaden, al dan niet verbonden met de cultus. De wetgeving aangaande reinigingsbaden is dan ook zeer uitgebreid geattesteerd in het oude testament, onreinheid veroorzaakt door contact met lijken of melaatsen en van sexuele aard dient te worden afgewassen, hetzij door het nemen van een ritueel bad, hetzij door het wassen van kleding.⁵ Ook het culturele contact met God wordt door ceremoniële reinigingsbaden voorafgegaan en gevolgd. Priesters en levieten die gewijd werden, priesters alvorens de tempel binnen te treden en de hogepriester voor het brengen van het offer op Yom Kippoer (Grote Verzoendag), alles ging van rituele baden vergezeld (consecratieritus). Na het brengen van het offer op Yom Kippoer en ook na het gebruikelijke offerritueel namen priesters en hogepriester een ritueel bad en werd bovendien hun kleding gewassen (desacralisatie).⁶

5 Vgl. Leviticus 11-15; 11,24-76; Numeri 19; Deuteronomium 23,10-12.

6 Voor de consecratierite: Exodus 29,4; 40,12; Leviticus 8,6; 2 Kronieken 4,2-6. Voor de desacralisatie, zie: Leviticus 6,4; 16,23-24; Ezechiël 44,19.

In het jodendom van de periode rond de aanvang van onze jaartelling werd de opvatting aangaande rituele reinheid steeds meer casuïstisch van aard, aan de reeds bestaande reinheidsgeboden werden nieuwe wassingen toegevoegd: rituele handenwassing voor het eten, voorafgaand aan het ochtendgebed en voor het aanraken van de heilige boeken. Deze wassingen hadden vooral een juridisch, uiterlijk karakter, ze moesten immers altijd plaatsvinden (er was met andere woorden niet altijd sprake van onreinheid) en droegen lang niet altijd een morele connotatie met zich mee.

Water en wassing als genezende kracht is in tegenstelling tot hogergenoemde vormen van cultus in het jodendom zeker niet archetypisch te noemen. In het Oude Testament wordt slechts één genezing door middel van water genoemd, de melaatse Syriër Naäman die zich zevenmaal in de Jordaan moet onderdompelen.⁷

Afbeelding van de *Templum Salomonis* (1492).
Uit: K. Laske en O. Holl ed., *Lexicon der christlichen Ikonographie* vol. 4 (Freiburg 1994).

Bij de initiatie in het jodendom speelde water aanvankelijk geen rol van betekenis, behalve dan dat er na de besnijdenis een aantal reinigende baden waren voorgeschreven. In de Hellenistische periode echter gaan met name de joodse gemeenschappen in de diaspora actief missioneren met grote aantallen bekeerlingen, zogenaamde *proselitoi* of proselieten, tot gevolg.

Onder invloed van het hen omringende Hellenistische pantheon en de bijbehorende ritens gaan bekeerlingen vanaf de eerste eeuw voor Christus niet langer alleen besneden maar ook gedoopt worden. Vanaf de eerste eeuw na Christus verdwijnt de besnijdenis langzaam maar zeker en worden proselieten enkel nog gedoopt. Dat had te maken met genoemde missionaire activiteit waarbij een minder ruwe initiatieritus te verkiezen viel die bovendien beter in een Hellenistisch kader paste, en de toenemende Romeinse wetgeving die besnijdenis verbood⁸. Kern van de proselietendoop werd gevormd door catechese (verkla-

7 2 Kron. 5, 1-14, met name vers 12. Wat evenwel niet wegneemt dat in het laatjodendom wel degelijk sprake is van genezingsbaden. Zie het verhaal van de zieke van Bethsaïda, Joh. 5, 1-9.

8 Het oorspronkelijke verbod komt van keizer Hadrianus (117-138). Diens opvolger Antoninus Pius (138-161) verzachtte de regel, daar het de Joden anders bij het

ring van de geboden, morele lering en een eschatologische of eindtijdelijke waarschuwing) en onderdompeling in stromend water. Dit laatste betekende zowel purificatie ('afwassen' van de heidense religie) als regeneratie, mede gesymboliseerd door het geven van een (nieuwe) naam aan de neophyt.

Naast het proselietendoopsel kenden joodse sekten als de gemeenschap van Qumran en de Essenen het gebruik van purificatieriten waarbij -veel meer dan in het jodendom in het algemeen- het accent op morele zuiverheid werd gelegd. Novicen, die nog als van de 'wereld' werden beschouwd mochten niet aan de baden deelnemen alvorens zij zich uitdrukkelijk bekeerd hadden.

Alvorens met het doopsel in christelijke context verder te gaan, dient eerst vermeld dat ook in het christendom hoger genoemde algemeen-religieuze betekenissen en gebruiken van water aanwezig zijn, en dat deze zelfs heden ten dage zowel in de officiële liturgische praxis als in de meer volkse religie een plaats gevonden hebben.

Zo waren het reeds Romeinse soldaten, christenen, die kleine kruikjes gevuld met 'heilig water' met zich meedroegen, zogenaamde *eulogia*. Het water was afkomstig van een bron waaraan speciale gaven werden toegeschreven of die aan de cultus van een van de apostelen was verbonden en werd geacht bijzondere zegeningen voor de drager van de ampul met zich mee te brengen.⁹ In bekeringsactiviteiten in onze contreien werden door rondtrekkende monniken bronnen gewijd -al dan niet eerst op wonderbaarlijke wijze geslagen-, waardoor aan het water heilzame werking werd toegeschreven, het werd *aqua prodigiosa* of *miraculosa* (wonderbaarlijk water). Zogenaamde Bonifatius- en Willibrordusputten of -bronnen zijn vaak nog getuigen van deze zendingsactiviteiten.¹⁰ Tegelijk ook werd hiermee de rol van de aan bronnen, beken en rivieren verbonden machten en geesten in christelijke zin geduid: niet langer zijn het watergeesten aan wie geofferd moest worden, bepaalde heiligen en ook Maria (bijvoorbeeld met de titel *stella maris* (sterre der zee) nemen deze functie in de weliswaar gecanoniseerde volkse religie waar.

eigen volk niet langer zou zijn toegestaan besnijdenissen uit te voeren. Zie: *Digesten*, 48, 8, 11.

9 Zo worden er in het Romeinse Thermenmuseum in Heerlen een groot aantal van deze *eulogia* bewaard, onder andere uit Egypte en toegewijd aan de apostel Marcus. Zie ook: A. Stuijber, *Eulogia*, in: *Reallexikon für Antike und Christentum*, t.6, (Stuttgart 1966) kol. 928.

10 Zo bijvoorbeeld de Willibrordusput bij Aldeneik (Belgisch-Limburg) aan de Maas.

Ook heden ten dage nog wordt aan water uit welbepaalde bronnen heilzame werking toegeschreven. Zo getuigen talloze exvoto's in Mariale bedevaartsoorden zoals Lourdes, Fatima en Banneux hiervan, maar ook beken en bronnen bij oude kloosters of kerken delen nog steeds in dit geloof.¹¹

Zo men niet direkt over bronnen of beken door heiligen bezocht en gewijd de beschikking had, kon men altijd nog water zegenen of wijden tijdens de liturgie. Aanvankelijk werd onder het uitspreken van een *epiklese* (het afsmeken van Gods geest) water vermengd met kleine hoeveelheden zout, olie en wijn. Uiteindelijk wordt aan wijwater alleen nog zout toegevoegd, voornamelijk omwille van de *apotropaeische* werking ervan.¹²

Aan dit 'wijwater' werd speciale heilzame werking toegedicht zo het op zogenaamde 'heilige tijden' was gezegend. Als 'heilige tijden' golden de

11 Twee voorbeelden ter illustratie.

Het water van de rivier de Jordaan wordt als heilzaam beschouwd en wel omdat deze rivier geheiligd werd bij het doopsel van Christus door Johannes de Doper. Vgl. L. Intorp, *a.c.*, kol. 968. In de Orthodoxe liturgie vindt op het feest van *epiphanie* (zie ook noot 13) een 'zegening van de rivier de Jordaan' plaats, ter herinnering aan Christus' doop. Cf. S. Benz, *Wasser in der Liturgie*, in : *Lexikon für Theologie und Kirche* (Freiburg-München 1965) kol. 967.

Een meer specifieke werking wordt toegeschreven aan het water van de bron op de Mont-Sainte-Odile (Fr), een oude abdij gesitueerd op een moeilijk bereikbare uitloper van de Vozezen. De legende wil dat Odilia, dochter van de hertog van de Elzas, Eticho, blind geboren werd en door haar vader verstoten daar hij zich een zoon had gewenst. Hemelijk opgevoed in een klooster geneest zij van haar blindheid wanneer zij wordt gedoopt. Haar vader wil haar vervolgens uithuwelijken, maar Odilia weigert daar ze een godgewijd leven wil leiden. Op de vlucht voor haar vertoornde vader werd zij op wonderbaarlijke wijze gered op de plaats waar thans het klooster staat. Bij dit gebeuren ontsprong ook de bron. St.-Odilia wordt - begrijpelijkerwijze - aanroepen bij oogziekten en het water van de bron hiertegen aangewend. Dit gaat gepaard met volgend ritueel. Bedevaarders dopen de rechterhand in het water van de bron, bekruisigen zich hiermee en strijken vervolgens met een beetje water over beide ogen. De exvoto's in de kapel bestaan meestal uit een ogenpaar in edelmetaal. Zie : Gisela Koschwitz, *Odilia (Ottilia) von Hohenburg*, in : *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, T. 8 (Freiburg 1994) kol. 76-79.

12 Met verwijzing naar het verhaal van de profeet Elisa die een bron zuivert met behulp van zout. 2 Koningen., 19-22. In het zegeningsgebed in de oude *ordo ad faciedam aquam benedictam*, wordt afzonderlijk het zout gewijd, waarbij naar dit verhaal verwezen wordt: ...*Deum, qui te <= het zout> per Eliseum prophetam in aquam mitti jussit, ut sanaretur sterilitas aquae.*

nachten voor Kerstmis, nieuwjaar, Driekoningen of *epiphanie* (6 januari),¹³ Pasen en Pinksteren, waarbij het water om middernacht of vóór zonsopgang uit een stroom of heldere bron geschepd moest worden en in genoemde liturgische vieringen gewijd. Het kende tal van toepassingen. Men besprenkelde er ter bescherming tegen ziekte, tegenslagen en andere ongemakken, huis, haar, vee en gewas mee, of voegde het aan voedsel toe.¹⁴ Met Pasen gewijd water werd dan weer gebruikt als schoonheids- en geneesmiddel. Lange tijd ook kende de liturgie een formulier voor een zegening van water te gebruiken tegen bliksem, het zogenaamde *aqua exorcizata ad fulgura*.¹⁵ Tegen koortsen werd dan weer water gebruikt dat op het feest van de Kruisvinding werd gewijd met de zogenaamde *benedictio aquae cum ligno crucis*.¹⁶ Waarschijnlijk gaat het wijden van water in liturgische context terug op het gebruik van gezegend water als een middel om bij het ‘christianiseren’ heidense tempels te reinigen (vanaf de vierde eeuw).¹⁷

- 13 Oorspronkelijk is deze *epiphanie*-wijding afkomstig uit de Orthodoxe liturgie en vanaf de 15de eeuw via Italië in de Katholieke liturgische praxis terecht gekomen. Cf. S. Benz, *l.c.* In het oude Rituale Romanum wordt hiervoor een specifiek zegeningsritueel voorzien, de *benedictio aquae in vigila epiphaniae Domini*.
- 14 Een opmerkelijke rol is er voor regenwater weggelegd, het is immers van ‘hemelse’ herkomst. Zo werd van een dode in wiens open graf het regende gezegd dat hij of zij de eeuwige zaligheid zou verwerven.
- 15 In de Alpen heeft de gewoonte bestaan om tijdens zware regenbuien of onweders van dit wijwater buiten te sprenkelen opdat het zich met het regenwater zou vermengen en zo bescherming zou bieden of vruchtbaarheid brengen. S. Benz, *a.c.*, kol. 967; L. Intorp, *a.c.*, kol. 968; zie ook: G. Podhradsky, *Lexikon der Liturgie* (Innsbruck 1962) kol. 427. In de nadagen van Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) verdwenen nogal wat van deze zegeningen. Het nieuwe Missale Romanum uit 1970 geeft nog slechts een beperkt aantal zegeningen van voorwerpen en personen.
- 16 Het feest van de Kruisvinding werd sinds de 8ste eeuw gevierd op 3 mei. Volgens de legende zou keizerin Helena in het jaar 320 het kruis waaraan Christus gekruisigd werd teruggevonden hebben. In 1960 werd het feest voor de Latijnse ritus weer van de heiligenkalender geschrapt. Zie H. van Os, G. Jászai, ‘Kreuzauffindung’, in: *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, T. 2 (Freiburg 1994) kol. 643-948. Een andere merkwaardige waterzegening had te maken met de rechtspraak. Met de *Benedictio aquae ad examinandum iudicium* werd het water voor de zogenaamde Godsoordelen gewijd. Door de toenemende invloed van de romeinse-canonieke procedure raakte deze vorm van rechtspleging in onbruik. Op het vierde concilie van Lateranen (1215) werd het Godsoordeel voor de kerkelijke rechtspraak verboden.
- 17 [Gregorius I Magnus], *Epistola*, XI, 56.

Optatus van Mileve, een Noordafrikaans theoloog uit de derde eeuw, maakt daarnaast evenwel melding van het feit dat de Donatisten in hun liturgie met zout vermengd water gebruikten om diegenen die naar de Donatistenkerk overgingen te 'reinigen'.¹⁸

In de huidige (katholieke) liturgie wordt op verscheidene manieren gebruik gemaakt van water.

Zo vindt men bij het betreden van elk kerkgebouw een wijwatervat, verkleinde, symbolische weergave van de fonteynen uit de atria van Romeinse basilieken. Gelovigen bekruisigen zich met een kleine hoeveelheid wijwater ten teken van reiniging vóór de deelname aan de eucharistie, hiermee verwijzend naar de consecratieriten uit het Oude Verbond, en tegelijkertijd als herinnering aan het doopsel.

Bij de boeteritus in het aanvangs gedeelte van de woorddienst kan de voorganger, in plaats van de gebruikelijke -gesproken- ritus, gebruik maken van een reinigingsrite waarbij tijdens het vragen om vergeving het volk met wijwater wordt besprenkeld, verwijzing naar de zondenvergeving in het doopsel en symbool voor afwassing van de zonden.¹⁹

18 [Optatus Milevitanus], *De schismate Donatistarum*, IV, 6

Het is echter niet geheel duidelijk welk liturgisch gebruik hiermee wordt aangeduid. De Donatisten scheurden zich na de grote christenvervolging onder Diocletianus (rond 304) van de Catholica af, omwille van de kwestie van de *Lapsi* (letterlijk: gevallen). Deze 'gevallen christenen', die onder bedreiging of dwang aan de keizer geofferd hadden, konden - na beslissingen van lokale synodes terzake - wederom in de eigen gemeenschappen opgenomen worden, ook al stond apostase of geloofsafval gelijk aan doodzonde waarvoor slechts éénmaal vergeving geschonken kon worden en dit na een langdurige periode van publieke boetedoening. Vele lokale kerkgemeenschappen pasten het - toen nog niet als zodanig omschreven - principe van de *oikonomia* toe, waarbij naar een zo menselijk mogelijke oplossing werd gezocht, en namen de *Lapsi* weer in eigen kringen op. Onder leiding van een noordafrikaanse bisschop Majorinus, spoedig opgevolgd door Donatus, scheurde zich een groep van christenen af die weigerden de bisschopswijding van Cecilianus als geldig te beschouwen daar deze door een 'gevallen' bisschop geconsacreerd werd (waardoor het sacrament als ongeldig werd beschouwd). Deze groep weigerde alle omgang met de *Lapsi* en met allen die hen wederom in de communio opnamen. Daar men geen consensus kon bereiken over deze kwestie, scheurden zij zich af en stichtten een eigen kerkelijke structuur die in Noord-Afrika zeer succesvol zou blijken en pas met de komst van de Islam in de 7de eeuw zou verdwijnen.

19 De structuur van een eucharistieviering ziet er als volgt uit: enerzijds is er de dienst van het Woord, bestaande uit een *introïtus* of openingszang, inleidingswoord, boeteritus, (lofzang), openingsgebed, lezing uit het Oude Testament, tussenzang,

Alvorens na de woorddienst over te gaan tot de eucharistie, kan de priester een rituele handenwassing uitvoeren, de zogenaamde *ablutio* (afwassing, ook wel *lavabo* genoemd, naar het openingswoord van begeleidend gebed in de latijnse tekst), ten teken van reiniging, en bij het aanbrengen van de gaven voor de eucharistie in de vorm van brood en wijn, wordt de wijn vermengd met een scheutje water, van oudsher staat dit symbool voor de vermenging van de goddelijke en menselijke natuur in Christus.²⁰

In de zogenaamde sterke tijden van het liturgische jaar, de veertig dagen voor Pasen en de advent voor Kerstmis, kan aan het einde van de eucharistieviering een bijzondere zegen over het volk afgeroepen worden, gesymboliseerd door de besprenkeling met wijwater.

Bij het moniale getijdengebed is het de gewoonte dat de abt van het klooster tot slot van de completen (dagsluiting) de monniken en eventuele gasten met wijwater besprenkelt, ter zegening en bescherming voor de komende nacht.²¹ Daarnaast zijn er nog tal van andere sacramentaliën,

lezing uit het Nieuwe Testament (bij voorkeur uit de brieven en Handelingen van de Apostelen), alleluia, lezing uit het evangelie, homilie, geloofsbelijdenis en voorbede. Anderzijds is er de eigenlijke Eucharistie, met het aanbrengen en voorbereiden van de gaven, priefatie, eucharistisch gebed met de instellingswoorden, doxologie, gebed des heren (onze vader), gebed om vrede, Lam Gods, communie, slotgebed en zegen en zending. J. Van der Veken (et al.), *Gemeenschapsmissaal voor zon- en feestdagen* (Turnhout 1985) 503.

Dit onderscheid in de twee delen gaat terug op de oude kerk waar kandidaat-christenen en boetelingen slechts toegelaten werden tot de dienst van het Woord, dit om enerzijds een onderscheid te maken tussen de reeds geïnitieerden en zij die naar de initiatie, het doopsel, toeleefden. De dienst van het Woord gold eveneens als catechese voor de kandidaat-christenen die langs deze weg mede op hun initiatie werden voorbereid.

- 20 Door de voorganger wordt dan volgend gebed uitgesproken: *Water en wijn worden één. Gij deelt ons mens zijn en neemt ons op in uw goddelijk leven.* Cf. J. Van der Veken (et al.), *o.c.*, 503; G. Podhradsky, *o.c.*, kol.129 (*ablutio*), kol. 415.
- 21 Het getijdengebed of officie omvat zeven rond psalmen en lezingen uit de kerkvaders en bijbel geformeerde gebedstijden, die gemiddeld om de drie uur plaatsvinden (naar de oorspronkelijke Romeinse tijdsindeling). Het zijn de Metten of Laudan (\pm 4u00 's nachts), de Primen of het Ochtendgebed (\pm 6u00), de Terts (\pm 9u00), Sext of Middaggebed (\pm 12u00) en de Noon (\pm 15u00). De dag wordt afgesloten met de Vespers (\pm 18u00) en de Dagsluiting of Completan (\pm 20u00). De tijdstippen verschillen naargelang seizoen (winter-zomer) en religieuze orde (benedictijnen, trappisten, norbertijnen, etc.), maar opbouw en volgorde zijn onveranderlijk.

waarbij voorwerpen en/of personen met wijwater besprenkeld worden als teken van zegening of reiniging, te denken valt hierbij aan het zegenen van de ringen in huwelijksvieringen.²²

Een bijzondere liturgische zegening van water vindt plaats tijdens de Paasvigilie in de nacht voor Pasen. In die zin bijzonder daar zij reeds vanaf de tweede eeuw als centraal gegeven en gebeuren in het leven van de christelijke gemeenschap gold, en aanvankelijk in die nacht ook het doopsel aan de catechumenen werd toegediend. In de liturgie van de paaswake ligt het begrip en het zelfverstaan van de christelijke heilsgeschiedenis symbolisch vervat in de cyclus van negen lezingen van 'bijzondere' teksten uit de bijbel, aangevuld met een aantal sacramentaliën, waaronder de zegening van het water.²³ Dit water werd in aanvang gebruikt om te dopen, hetgeen

22 Maar bijvoorbeeld ook aan vormen van zegeningen van voorwerpen, zoals het wijden van voertuigen, het zegenen van nieuwe woningen, tot het -in het verleden veelvuldig voorkomende- zegenen van de wapens van de eigen troepen in oorlogstijd. Zie bijvoorbeeld: A. Mertens, K. Van Deuren, *Liefde gaf U duizend namen. Een religieus Vlaams familiealbum over de periode 1900-1940: toen de kerk nog in het midden stond* (Tielt 1977) 147 (zeewijding in Oostende), p. 149 (zegening van een vliegtuig).

Sacramentalia zijn sacramentele handelingen die niet tot het *septenarium* behoren, het in de 13de eeuw vastgelegde zevental van sacramenten (zijnde doopsel-vormsel-eucharistie als initiatiesacramenten, wijding tot het ambt, huwelijk, biecht en ziekenzalving) waarvan instelling door Christus zelf wordt aangenomen. Van deze zeven werd gezegd dat ze *sacramenta salutaria* waren, noodzakelijke haltes op weg naar het eeuwige heil (*salus*) en dat zij *ex opere operato* (door het sacrament zelf) genade bewerken, mits aan de nodige voorwaarden is voldaan. Voorbeelden van sacramentalia zijn de eerder genoemde zegeningen, wijdingen van gebouwen en voorwerpen, van de grond van begraafplaatsen, exorcismen, maar ook bijvoorbeeld de voetwassing op Witte Donderdag (donderdag voor Pasen), bij de viering van de instelling van de eucharistie. Zie A. Mertens, K. van Deuren, *o.c.*, 140-141; G. Podhradsky, *o.c.*, kol. 331-335.

23 Volgende teksten worden gelezen: Genesis 1,1-2,2 (Scheppingsverhaal), Genesis 22, 1-18 (offer van Isaak als *typos* voor Christus), Exodus 14, 15-15,1 (doortocht door de Rode Zee), gevolgd door vier zogenaamde 'verbondsteksten' uit de profeten (Jesaja 54, 5-14; 55, 1-11; Baruch 3,9-15.32-4,4; Ezechiël 36,16-28. Daarna volgt dan Paulus' dooptheologie in de Romeinenbrief 6, 3-11 om tenslotte met het paasevangelie af te sluiten (afhankelijk van de jaarcyclus Mt. 28, 1-10; Mc. 16, 1-8 of Lc. 24, 1-12). Het aantal lezingen heeft niet altijd vastgestaan, eertijds las men ook teksten als het verhaal van Jona, het Zondvloedverhaal en de tekst over de lijdende Dienaar (Jesaja). Zie ook: *Het Pasen van de Heer. Toelichting bij de grote liturgische diensten van de goede week* (Schrift en Liturgie, 2), (Bonheiden 1988) 104-117. De sacramentaliën zijn: wijding van het door middel van vuursteen of

in dezelfde dienst gebeurde, maar later, wanneer er door toename van de kinderdoop (ook buiten de eigenlijke Paasvigilie) niet langer volwassenen in de gemeenschap werden opgenomen tijdens de Paaswake, wordt het volk besprenkeld met het pas gewijde water als teken van vernieuwing van de doopbeloften.

Van Pasen naar het christelijk doopsel is slechts een kleine stap. Vormt de Paasvigilie het kernstuk van het christelijke zelfverstaan, dan is het wellicht niet meer dan logisch dat de initiatie - voor zover al niet gebeurd vlak na de geboorte- juist dan plaatsvindt, enerzijds als eindpunt op een lange weg van voorbereidende catechesen, anderzijds omwille van de symbolische en typologische duiding van dit moment.

De liturgie rond het doopsel heeft zich vrij snel ontwikkeld tot een uitgebreid en indrukwekkend ritueel. Reeds

in de tweede eeuw na Christus getuigen bronnen van deze ontwikkeling in de Catholica. Twee teksten zijn -hoewel zij feitelijk uit de derde eeuw dateren- van belang, zij beschrijven immers een traditie die in oorsprong verder terug in de tijd ligt. Het gaat om de *Traditio Apostolica*, Zoals lang werd aangenomen van de hand van een Romeins priester Hippolytus²⁴, en om het traktaat *De Baptismo* van de Noordafrikaanse theoloog

De heilige Martinus ontvangt het doopsel. Glas-inlood-raam uit de kathedraal van Chartres. Uit: K. Laske en O. Holl ed., *Lexicon der christlichen Ikonographie* vol. 4 (Freiburg 1994).

zonlicht ontstoken paasvuur, zegening van de paaskaars door er wierook aan toe te voegen en de zegening van het water door er de paaskaars in te dompelen.

24 Thans wordt onder liturgiehistorici het auteurschap van Hippolytus voor de *Traditio Apostolica* niet langer zonder meer aanvaard, bovendien zou genoemde tekst niet de standaard Romeinse liturgie beschrijven, maar een Syrische "huiskerk"-variant. Losstaand hiervan is er nog het probleem van de identificatie van de persoon Hippolytus. Desondanks blijft deze tekst een belangrijke bron voor de vroeg-christelijke liturgische praxis.

Tertullianus.²⁵

In wezen zal er aan het ritueel niets fundamenteels meer veranderen, behalve dan dat de oorspronkelijke eenheid doopsel-vormsel-eucharistie in de Latijnse Kerk in praktijk uit elkaar zou groeien en drie eigenstandige momenten van initiatie zou gaan vormen.

Zoals aan alle andere vormen van initiatie ging ook aan de christelijke ritus een periode van onderricht vooraf, catechumenaat genoemd. In de oude Kerk duurde dat gemiddeld drie jaar en werd het opgedeeld in twee kortere periodes, waaraan telkens een vorm van screening van de kandidaat in kwestie voorafging, het zogenaamde *scrutinium*. Werd men toegelaten na een eerste onderzoek, dan behoorde men tot de *audientes*, de toehoorders, die aan welbepaalde onderdelen van de liturgie mochten deelnemen (voornamelijk ter lering).²⁶ Voorafgaand aan de veertigdagentijd voor Pasen van het derde jaar volgde wederom een onderzoek van de kandidaat waarna men tot de groep der *electi* behoorde.

Aansluitend aan de deelname op het vigiliegedeelte van de Paaswake volgde dan het doopsel, een symbolisch zeer beladen ritueel, dat in catechesen na het doopsel aan de nieuwgedoopten zou worden uitgelegd.²⁷

Zodra de voorganger het water gezegend had ontteden de catechumenen zich -nadat zij zich naar het baptisterium hadden begeven- van hun kleren en werden zij gezalfd. Volgde dan een exorcisme (het afzweren van de boze in de vorm van vraag en antwoord), zalving met de catechumenenolie en de doop (door een diaken), door middel van onderdompeling (normaliter drievoudig) op het uitspreken van de geloofsbelijdenis (trinitaire formule), waarna de neophyten opnieuw gezalfd werden, ditmaal met chrisma (op witte donderdag gezegende olie) en een wit kleed ontvingen.

Hieraan werd een tweede zalving vastgekoppeld, ditmaal in het kerkgebouw en door de bisschop, die aldus de pas gedoopten in de kerkgemeenschap opnam. Het volbrengen van deze handeling liet de neophyten dan ook toe voor het eerst volwaardig deel te nemen aan de eucharistie,

25 Voor de *Traditio Apostolica*: zie B. Botte, *La tradition apostolique de saint Hippolyte (Liturgiegeschichtliche Quellen und Forschungen, 39)* (Münster 1963) 112; [Tertullianus], J.M. Lupton, *De baptismo (Cambridge patristic texts)*, (Cambridge 1908) 77.

26 Zie noot 19.

27 Vergelijk bijvoorbeeld de verklarende catechese van Cyrillus van Jeruzalem (eind vierde eeuw). A. Veruel, 'De doopcatechese van de kerkvaders' in: *Tijdschrift voor Liturgie*, 42 (1958) 16-31.

waarbij zij ook melk en honing nuttigden.²⁸

De kern van de symbolische betekenissen in de doopliturgie situeert zich dan ook rond het water. In het zegeningsgebed in de Paasvigilie smeekt men Gods geest over het water af opdat de dopeling moge herboren worden uit water en geest, en de symboliek van sterven en verrijzen tot nieuw leven is ook hier aanwezig en verwijst naar de doortocht door de Rode Zee (Exodus 14).²⁹

De uitbreiding van de Kerk na de derde eeuw zorgde er voor dat de ritus van zalving door de bisschop in tijd en ruimte steeds verder van het doopsel verwijderd raakte en een losstaand initiatiesacrament werd. Tegelijkertijd ook verdween het catechumenaat als voorbereidingsperiode. Het werd samengebond in een ingewikkelde *scrutinium*-ritus, die vanaf de negende eeuw deel ging uitmaken van de doopliturgie. Langzaam maar zeker werd onder invloed van de kinderdoop het tijdstip van de volwassendoop losgekoppeld van de Paasvigilie. Als gevolg van de besluiten van het Tweede Vaticaans Concilie voorziet het meest recente formulier voor de doopliturgie in geval van een doop van een volwassene dan ook in zowel een periode van catechumenaat als in de onmiddellijke toediening van het vormsel na het doopsel. Bovendien werd ook de band met de Paasliturgie hersteld.³⁰

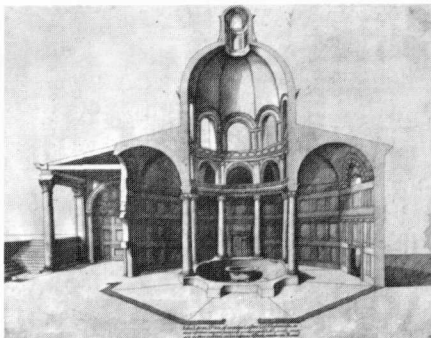
De drievoudige onderdompeling (*immersio*) is niet altijd en overal in voege geweest. Pas in de derde eeuw is er in de Latijnse Kerk een zekere consensus te vinden over de door de drievoudige geloofsbelijdenis (in de

28 Het gebruik waarbij de neophyten melk en honing mochten nuttigen wordt alleen vermeld bij Hippolytus. Melk en honing in de eucharistie verwijzen naar het binnegaan van het beloofde land, net zoals het volk Gods na de doortocht door de Rode Zee.

29 Andere symbolische handelingen zijn de verschillende zalvingen (zalving voor de 'strijd tegen de boze', zalving als de goede geur van Christus), de processie naar het baptisterium en het gaan van west (rijk van de duisternis) naar oost (waar het licht opkomt), het ontkleden (afleggen van de oude mens), de drievoudige geloofsbelijdenis en onderdompeling (opgenomen zijn in het goddelijke leven) en het witte kleed (wie in Christus is gedoopt is met Hem bekleed (Gal. 3, 27). Melk en honing in de eucharistie verwijzen naar het binnegaan van het beloofde land.

30 Nationale Raad voor Liturgie, *Liturgie van de sacramenten en andere kerkelijke vieringen. Het doopsel van volwassenen*, Hilversum, 1977, pp. 19-31, vnl. pp. 29-30. Zie ook: A. Raes, *Taufe, Liturgiegeschichte*, in : *Lexikon für Theologie und Kirche*, T. 9 (Freiburg 1965) kol. 1319-1320; G. Podhradsky, o.c., kol. 374-377; *Het Pasen van de Heer. Toelichting bij de grote liturgische diensten van de goede week* (Schrift en Liturgie, 2), (Bonheiden 1988) 118-120.

Vader, de Zoon en de Heilige Geest) tot uitdrukking gekomen band met de triniteit. Nochtans wilde dit niet zeggen dat men ook effectief driemaal ondergedompeld werd. Archeologische vondsten van vroeg-christelijke baptisteria (doopkerken) laten vaak een vond van niet dieper dan één meter zien, hetgeen wellicht op het gebruik van 'begieting' (*Infusio*) wijst. Vanaf de tweede eeuw was er immers ook een vorm van besprenkeling

Het baptisterium van Lateranen in Rome. Uit: R. Krautheimer, *Rome, profile of a city*, 312-1308 (New Jersey 1980).

bekend (*Aspersio*), weliswaar enkel in gebruik bij het doopsel van zieken.³¹

In de loop van de geschiedenis van de Latijnse Kerk verdween naast de ontkoppeling van de drie initiatie-sacramenten, min of meer ook het symbolische zelfverstaan van de doopselritus en kreeg het kerkelijk recht steeds meer greep op het gebeuren. Dit culmineerde vanaf de twaalfde eeuw in specifieke kerkelijke wetgeving in verband met de voorwaarden waaraan het sacrament

moest voldoen wilde het *ex opere operato* ook effectief heil brengen aan de ontvanger ervan.³² Canonisten zagen in het doopsel dan ook de formele toetredingsritus tot de kerkgemeenschap, waardoor de Kerk via haar rechtbanken jurisdictie verwierf over de gedoopten. Aan de basis hiervan lag dus de vraag wanneer precies een doopsel geldig toegediend werd.

In hun antwoord verdeelden de canonisten de materie in verschillende subvragen, in verband met het tijdstip en bijbehorende ceremonieën, de bedienaar van het sacrament, de dopeling, de trinitaire formule en het water. Daarnaast werd er discussie gevoerd over zaken als kinderdoop en gedwongen doopsel. Wat het element water betreft, eerst en vooral werd

31 A. Raes, *l.c.*; G. Podhradsky, *l.c.*

32 In zijn beroemde *Decretum* heeft de twaalfde eeuwse canonist *Gratianus* uit Bologna, een belangrijk deel aan het doopsel gewijd, met name de *canones* 1 tot en met 156 in de vierde *distinctio* in het derde onderdeel van het *Decretum*, getiteld *de consecratione*. Van de latere pauselijke wetgeving, zogenaamde Decretalen, zijn in het *Liber Extra* (1234) van paus Gregorius IX een zevental canons opgenomen in verband met het doopsel: *Liber extra*, boek 3, titel 42, canons 1 tot en met 6 en boek 3, titel 43, canons 1 tot en met 3.

het als noodzakelijk beschouwd voor het doopsel.³³ Daarbij werd er echter niets vastgelegd over al dan niet onderdompelen van de dopeling (wel aanbevolen), besprenkelen of begieten, zelfs slechts éénmaal in plaats van de trinitarisch gefundeerde driemaal werd aanvaard. Ook de voorafgaande zegening mocht ontbreken, het sacrament als dusdanig ontleende er niet noodzakelijk zijn werkzaamheid aan.³⁴ Het gebruikte water moest liefst stromend *aqua pura* zijn, maar ook zeewater en vervuild water konden in geval van nood worden benut.³⁵ Zelfs bouillon kon worden gebruikt, de regel hierbij was immers -zoals uit de in de inleiding aangehaalde anekdote blijkt- dat de hoeveelheid water die aan de basis van de vloeistof gelegen had, in voldoende verhouding moest staan, om enige geldigheid aan de handeling te ontlenuen.³⁶

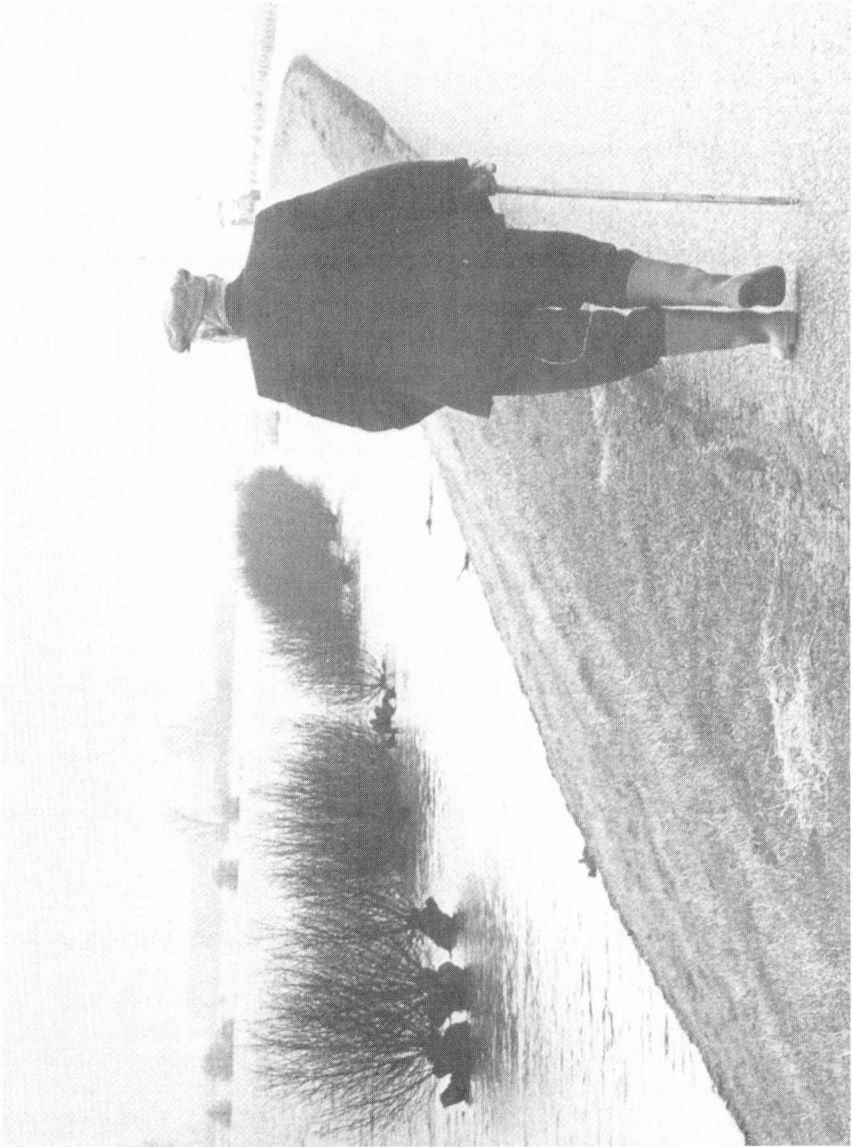
Tot slot van dit volstrekt niet exhaustieve overzicht van rol en gebruik van water in de Kerk en het kerkelijk leven, dient nog vermeld dat het begrip van de rol die water als symbool in de liturgie speelt, zeker in de oude Kerk, niet enkel symbolisch maar ook als realiteit op te vatten is, hoewel dit thans wellicht moeilijker voor te stellen valt. Zo verwees voor Tertullianus het doopsel niet alleen typologisch naar de oudtestamentische heilshistorische werkelijkheid, het doopwater en de liturgie van het doopsel lieten de gelovige ook reëel toe te delen in het 'goddelijke leven'. Het is dan ook niet verwonderlijk dat men op het Tweede Vaticaans Concilie duidelijk afgestapt is van een legalistisch-casuïstische meer 'dode' interpretatie naar een meer 'levende' betekenis van het doopsel in het leven van de Kerk.

33 *Liber Extra*, boek 3, titel 42, canon 5 (X. 3.42.5). Titel 42 luidt *de bapbismu et eius effectu* (over het doopsel en het effect ervan) en canon 5 stipuleert dat *ubi deest...elementum aquae, non est bapbismi sacramentum* (waar het element water ontbreekt is geen sprake van het sacrament van het doopsel).

34 Verwezen werd naar Handelingen der Apostelen, 2, 41, waar Petrus gezegd wordt drieduizend personen in één dag gedoopt te hebben, zonder dat er een expliciete vermelding van zegening van het doopwater aan voorafgaat.

35 Wederom onder verwijzing naar Handelingen 8, 38, waar Philippus de Ethiopische eunuch doopt langs de kant van de weg.

36 Zie ook: R. Helmholz, *o.c.*, 212-213.

Dijkbewaking bij Amerongen, februari 1980. Uit: Y.M. Donkersloot-de Vrij e.a. ed., *De Stichtse Rijnlanden* (Utrecht 1993).